

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

II. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

**I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu
Sempozyumu**

ISBN: 975-7113-24-7

Dizgi ve İç Sayfa Tasarım

Arş. Gör. Dr. Kadir PAKSOY Arş. Gör. Dr. Hüseyin KURT

Kapak Tasarım

Öğr. Gör. Haldun ÖZBUDUN

Baskı Yeri ve Yılı

Şelale Matbaası

Haziran 2006 - Konya

Bu kitap internet sitemizde de elektronik ortamda yayımlanmıştır.

İnternet adresi: www.harran.edu.tr/uhos/index.htm

e-posta: ilahiyat@harran.edu.tr

Adres: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mardin Yolu 20. Km. Osmanbey Kampusü / ŞANLIURFA

Tlf: 0.414.3440036 Faks: 0.414.3440037

Bu kitapta yer alan bildirilerin ilmi ve hukuki sorumlulukları yazarlarına aittir.

Bu kitap, TÜBİTAK ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın katkılarıyla basılmıştır.

HARRANLI TARİHÇİLER VE ABBASİLER DEVRİ TARİH YAZICILIĞINDAKİ YERLERİ

Abdurrahman ACAR*

Harran is one of the important centers in the historian writing at the Jazira Area.

Abstract

Harranian historians may be divided into two group. First grub is the sabian Origin historians living in Baghdad. These are Sabit b. Sinan who is descendant of Sabit b. Kurra, Abu Ishak Ibrahim, Hilal b. Muhassin and Garsunnime Muhammad. Works of these is important resource about history of Abbasids time of the Buwayhi and Saljuks.

The second group of Harranian historians occurs that are born and grow in Harran and generally that writing history of Jazira and Harran as Abu Aruba al-Harrani, Ibnu al-Harrani, Musabbihi, and Abu al-Mahasin b. Salama.

Giriş

Ortaçağda Arap coğrafyacılarının Cezire adıyla andıkları Yukarı Mezopotamya bölgesinin en eski şehirlerinden biri olan Haran, asırlar boyunca çeşitli ilim dallarında çok sayıda ünlü şahsiyetin doğduğu veya yetiştiği bir kültür merkezi olmuştur. Kimya biliminin kurucusu kabul edilen Cabir b. Hayan (ö. 776), tercüme hareketinin önde gelen ismi Sabit b. Kura (ö. 901), en büyük astronomi alimi Bettani (ö. 929) ve Hekimlerin Reisi (Reisül-etibba vel-felasife) Sinan b. Sabit b. Kura (ö. 943), bunlardan bazılarıdır. İslami ilimler alanında Harran'dan çıkmış çok sayıda ilim adamı arasında ünlü muhaddis Ebu Arube el- Harrani(ö. 930) ve Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye (ö.1327)'nin isimleri ön plana çıkmaktadır.

Öte yandan Harran, İslam tarih yazıcılığının da önemli merkezlerinden biridir¹. Buna rağmen, bu konuda Prof. Dr. Ramazan Şeşen'in yazdıkları dışında kapsayıcı bir araştırmanın yapılmadığını gördük. Bundan dolayı biz bu yazımızda Harran'da doğup ölmüş veya Irak, Suriye ve Mısır'da yaşamış olan aslen Harranlı İslam

* Doç. Dr., Dicle Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi, abduacar@yahoo.com

¹ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, 83

tarihçilerini imkanlar ölçüsünde tanıtmaya ve bunların Abbasi devri tarih yazıcılığındaki yerlerini belirlemeye çalıştık.

Harranlı tarihçileri iki grupta toplamak mümkündür. Birincisi Sabi menşeli olan veya Sabi nisbesini taşıyan tarihçilerdir. Aslen Harranlı olmakla birlikte Büveyhiler(945-1055)'in ve daha sonra Selçuklular'ın ilk üç sultanı Tuğrul Bey (1040-063), Alparslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092)'in hüküm sürdükleri zamanlarda Abbasi Hilafetinin merkezi Bağdat'ta yaşamış olan ve çeşitli resmi görevlerde bulunan bu tarihçiler “umumi tarih”, “hilafet tarihi”, “devlet ve hanedan tarihi” türünde eserler kaleme almışlardır. Bunlardan özellikle dört tanesi (Sabit b. Sinan, Ebu İshak İbrahim, Hilal b. Muhassin ve Garsunnime Muhammed b. Hilal) Abbasi devri tarih yazıcılığında ön plana çıkmaktadır. Yazımızda ağırlıklı olarak son ikisi İslam dinine girmiş olan bu dört tarihçiyi ve eserlerini tanıtmaya çalışacağız.

Harranlı tarihçilerin ikinci grubunu ise çoğunluğu Harran'da doğup büyümüş olan ancak Sabi menşeli olmayan Müslüman tarihçiler oluşturmaktadır. Araştırmamızın ikinci kısmında bunlardan tesbit edebildiğimiz yedi tanesinin ismine yer verdik. Bu gruptaki tarihçiler daha çok mahalli tarih yazıcılığı alanında eserler vermişlerdir.

İslam ve Arap tarihi araştırmacıları IV. asrın başı ve VII. yüzyılın sonu arasındaki Abbasi Tarih ekolünü kendi arasında “büyük tarihçiler” ve “ikinci derecedeki tarihçiler” olmak üzere iki grupta ele almaktadırlar. Sabi menşeli olsun veya olmasınlar Harranlı bütün tarihçiler bu sonuncu grup içerisinde değerlendirilmektedir.

Ancak Harranlı tarihçilerden bahsetmeden önce Müslümanlarda tarih ilminin doğuşu ve gelişimi konusu üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Bilindiği gibi İslam'ın gelişi sırasında Arap Yarımadasında ve özellikle de Hicaz bölgesindeki Araplar arasında yazılı bir tarih kültüründen söz etmek mümkün değildir. Bu dönemdeki Araplar Eyyamu'l-Arab adı verilen kabileler arasındaki savaşları nesilden nesile şifahi olarak ve genellikle de şiir formunda aktarmışlardır. Diğer yandan Araplar soy (neseb) bilgisine (ilmu'l-ensab) de büyük önem vermişlerdir. Cahiliyye devri Arapları arasında tarih yazımı İran'ın önemli bir nüfuz bölgesi olan Yemen'in etkisi altında başlamıştır.

Hz. Muhammed'in peygamber olarak gelişiyle birlikte Arap toplumunda dini, siyasi ve iktisadi hayatın yanı sıra kültürel alanda da büyük bir değişim yaşanmaya başlandı. Her şeyden önce Kur'an-ı Kerim, Arap yarımadasında ve özellikle de Filistin'de yaşamış birçok topluluğun peygamberleriyle olan mücadelelerinin tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kısas-ı Enbiya olarak bilinen bu Peygamberler tarihlerinin, İslam toplumunda bir tarih bilincinin oluşmasında şüphesiz büyük katkısı olmuştur. Öte yandan son Peygamber Hz. Muhammed'in yaklaşık 23 sene süren peygamberlik devri boyunca söylediği Hadis-i Şeriflerin kaydedilmesine duyulan ihtiyaç Araplarda tarih yazıcılığına giden yolda önemli bir adımın atılmasına yol açtı. Hadislerin sayısı çoğalması ve onları rivayet eden sahabelerin değişik bölgelere göç etmesi ve başka sebeplerle hadis rivayetlerinin güvenilir (sika) olup olmadıkları meselesi gündeme geldi. Neticede bu meselenin

çözümü için rical kitapları, yani hadis ravilerinin kısa biyografilerinin yazılması ve ravilerin cerh ve tadil kuralları çerçevesinde değerlendirilmesi gerekli görüldü. Bunun ardından, Hz. Muhammed'in hayatı (siyer) ve savaşları (megazi) konularında Hadis kitapları içerisinde bab ve kitablar ve daha sonraları da müstakil eserler yazılmaya başlandı.

A. Umumi Tarih Yazıcılığı

Bu alanda eser veren Harranlı tarihçilerin ortaya çıkmaya başladığı Hicri IV. yüzyıldan başlayarak VII. yüzyıla kadarki durum ise şöyle özetlenebilir: IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel tarih ile yerel tarih arasındaki ayrımı devam ettirmek güçleşmiştir. Bundan sonra tarihi derlemelerin ana modelini sıklıkla umumi tarihin bir özetiyle başlatılan yıllıklar (kronikler) oluşturmuştur. Bu tür kroniklerde yazar, kendisini artık içinde yaşadığı siyasi yapıyla sınırlar ve nadir olarak uzak bölgelerdeki olayları işler. İslam siyasi birliğinin bozulmasının bunda ne kadar etkili olduğu konusu tartışmaya açıktır. Ancak bundan daha önemlisi siyasi tarih yazımının ekseriyetle saray görevlilerinin ve özellikle katiplerin eline geçmesidir. Yazılan eserlerin şekil ve muhtevası da doğal olarak bu değişiklikten etkilenmiştir.¹

TeCrübeli katip ve yazıcılar için devam eden tarihi derlemek kolay ve yeteneklerine uygun bir görevdi. Bunların kaynakları resmi belgeler, kişisel dostluklar sonucu elde edilen bilgiler ile resmi ve saray çevresinin söylentileri idi; bu yüzden ravi zinciri(isnad) yerine, kısaca kaynağa işaret edilmekle yetinilmiş ve isnad, sonraki derleyicilerce de bütünüyle bir tarafa bırakılmıştır.² Yine bu yazarların hadiseleri kendi sosyal, siyasal ve dini önyargı ile sunmaları kaçınılmazdı. Kronikler ya da vekayinameler gitgide saray ve hükümdarın etkinlikleri üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu yazarların kişisel zaafı göz önünde tutulmak kaydıyla yaşadıkları çağların dış siyasi olayları ile ilgili verdikleri bilgiler genellikle güvenilirdir. İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve Hilal es-Sabi(ö. 448/1056)'in vekayinameleri, siyasi önyargıdan uzak, nisbeten serbest ve doğru bilgi veren kaynaklardır.³

Abbasiler devri umumi tarih yazıcılığı hakkındaki bu genel bilgilerden sonra bu alanda eser yazmış olan Harranlı, daha doğru bir deyişle Harran asıllı tarihçilerden bahsedebiliriz. Hayatlarını Bağdad'da geçiren dört tarihçiden biri, köklü bir Sabi aile olan Kurra'ya mensup , diğer üçü de İbn Zehrun es-Sabi'nin soyundan gelmektedir.

1. Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kura es-Sabi (ö. 363/973)

Aslen Harranlı olan Kurra'lar Bağdad'da hem sayı hem de nesilden nesile bilim mirasını devam ettiren en önemli ailelerden biridir.

¹ Gibb, R. A., İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, çev: Kadir Durak ve diğerleri, Endülüs 1991, s. 137.

² Gibb, 137.

³ Gibb, 137

Ünlü mütercim, filozof Sabit b. Kurra'nın (H. 221-288) soyundan gelen çok sayıda bilim adamından birisi de “tabip tarihçi” Sabit b. Sinan'dır. Sabit b. Kurra'nın torunu olan Sabit Bağdada tıp konusunda oldukça yetkin biriydi. Tam adı Ebul-Hasan Sabit b. Sinan b. Sabit es-Sabi el-Harrani olan Sabit, Abbasilerden dördüncü halifeye tabip olarak hizmet etti. O, matematik ve gökbilimle ilgili eserler vermiştir¹. Sabit b. Sinan aşağıda 2 numarayla tanıtılacak olan diğer bir Harranlı tarihçi Hilal es-Sabinin dayısıdır.

Sabit'in Tarih'i Taberi Tarihine zeyl olarak yazılmış olup 295-363/907-973 yılları arasındaki dönemi kapsıyor². Sabit'in tarihi için Kıftı, “üstüne daha iyi bir kitap yazılmamıştır” demektedir.

Kız kardeşinin oğlu Hilal de bu tarihe zeyl yazmıştır. Sabit'in ve yeğeni Hilal'in tarihleri olmasa 907-1055 yılları arasındaki olayların çoğu bilinmezdi³. Bu iki tarih Abbasi Devletinin teşkilatı ve kültür hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedirler.

Devrin en büyük tarihçilerinden olan Miskeveyh, 295-340 yıllarındaki olayların tarihini yazarken, Taberi'nin yanı sıra Sabit'in tarihinden de yararlanmıştır. İbnül-Adim Buğyetüt-Taleb isimli Halep tarihinin birçok yerinde bundan nakiller yapmıştır⁴. İbnül-Cevzi de el-Muntazam isimli umumi tarihinde Sabit'in Tarihinden beş parça (metin) iktibas etmiştir. Bunların bir kısmı havadis ve bir kısmı da vefeyat'a dairdir⁵.

Sabit'in tarihinin tamamı günümüze ulaşmamış, ondan sadece Karmatilerle ilgili yapılan nakiller Süheyl Zekkar tarafından, başka kaynaklardan yapılan nakillerle birlikte neşredilmiştir⁶. Kitabın baş tarafında Sabit için “tarihçilerin delil” (Hucetül-müerrihin), “güvenilir” (es-sika), “ünlü tarihin yazarı” (sahibu et-Tarih eş-şahir) gibi sıfatlar kullanılmaktadır⁷.

Sabit'in tarihinden bize ulaşan bu kısımda yer alan konulardan bazıları şöyledir: Karmatilerin H. 278 senesinden 365 senesine kadarki tarihleri, Karmatilerin ortaya çıkışı (s. 187-191, Bahreyn karmatilerinin faaliyetleri (s. 192-193), Abbasi halifeliğine karşı başlattıkları savaş (s. 194-197) ve “el-melun” Zikreveyh'in öldürülmesi (s. 210-211).

Sabit'in Şam (Suriye) ve Mısır tarihine dair bir kitabı daha olduğu kaydedilmektedir⁸ de bunun da günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Harranlı Sabilerden Kurra ailesinde başka, İbn Zehrun ailesinden de üç tarihçi

¹ Kazım Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, 44, 46.

² Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, I, 266.

³ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 68; a.y, Harran Tarihi, 74

⁴ Şakir Mustafa, et-Tarihul-Arabi vel-müerrihun, Darul-ilm lil-melayin, Beyrut, 1987, II, 66

⁵ İbnül-Cevzi, el-Muntazam, VI, 80, 89, 172, 215, VII, 16.

⁶ Sabit b. Sinan es-Sabi, Ahbarul-Karamita fi'l-Ahsa-Şam-Irak-Yemen, nşr. Züheyr Zekkar, Darul-Kevser, er-Riyad, tsz. s. 183-247.

⁷ Sabit b. Sinan es-Sabi, "Tarih", Ahbarul-Karamita, 183.

⁸ Şakir Mustafa et-Tarihul-Arabi vel-Müerrihun II, 66; Şeşen, Harran Tarihi, 72

çıkmiştir. Bunlar Ebu İshak İbrahim b. Hilal, Hilal b. Muhassin ve Garsunnime Muhammed b. Hilal. Şimdi sırasıyla bunları yakından tanıyalım.

2. Ebu İshak İbrahim b. Hilal es-Sabi (ö. 384/996)

İbn Zehrun ailesi de, Kurra'lar gibi çeşitli ilimlerle uğraşan Harran kökenli bir ailedir¹. Sabit b. Kurra'nın öğrencisi olan İbrahim İbn Zehrun b. Hebbun(?) el-Harrani ünlü bir tabib idi. Rakkadan Bağdad'a gelmiş ve orada 20 Safer 309(30 Haziran 921) de ölmüştür².

İbn Zehrun'un torunu olan Ebu İshak İbrahim b. Hilal, Sabi ailesinin en ünlü isimlerinden biridir. Ebu İshak , asrındaki katiplerin dahisidir. O seleflerinin aksine edebiyata yönelmiş ve bu alanda ün kazanmıştır. Bağdad'daki Abbasi halifeliği sarayında Divanur-Resail ve Divanul-Mezalimde görev yaptı. Vezir el-Mühellebi'nin katipliğini yaptı. Astronomi, matematik ve felsefede de bilgi sahibiydi.³. Büveyhi hükümdarı Adudüdevle, onu Bağdattaki rasathanenin başına getirmiştir. Astronomi ve geometri konularında da risaleleri vardır.

Ebu İshak, devrinin en büyük edip ve şairlerlerindendi. Sahib b. Abbad (ö. 385/995), Şerif er-Radi (ö. 406/1016) gibi zamanının en ünlü şahsiyetlerinin himayesini gördü.⁴

Ebu İshak, mektup yazma (teressül, inşa) sanatında oldukça başarılı olmuştur. Büveyhi sultan ve vezirlerinin birçoğunun resmi mektuplarını yazmıştır. Bunun sonucunda da mektupçuluğu, şairliğinin önüne geçmiştir.

Torunu Hilalin kaydettiğine göre Ebu İshak, 313/925 yılında Bağdad'da doğdu. Babası Hilal Türk kumandanlarından Tüzün'ün tabibiydi. Ebu İshak, ailenin diğer bireyleri gibi matematik, astronomi ve tıp tahsili yaptı. Kuran-ı Kerim'i ezberlemişti. Müslümanlarla beraber Ramazan orucu tutardı. Kendisini devlet işlerine verdi. Bürokrasi basamaklarında hızla ilerleyerek Divanul-İnşa başkanlığına kadar yükseldi.⁵

Ebu İshak, Abbasi halifesi el-Muti'in Divan el-İnşa vel-mezalim vel-meavin başkanlığını yaptı. Onun ölümünden sonra Büveyhilerden Muizzüdevle ve daha sonra oğlu İzzüdevle Bahtiyarın Divan-ı İnşa başkanlıklarını yaptı. Bahtiyarın divanında çalışırken kardeşi Adudüdevlenin aleyhine mektuplar yazdı. Bahtiyar ölüp yerine kardeşi Adudüdevle geçince 367/977 yılında onu hapse attırdı ve mallarını müsadere etti⁶. Adudüdevle ölünce yerine geçen kardeşi Samsamüdevle 371/981 yılında Ebu İshak Sabi'yi serbest bıraktı ve ona Müslüman olduğu takdirde vezirlik rütbesi vereceğini söyledi. Fakat Ebu İshak bu teklifi kabul etmedi.

¹ Sarıkavak, 40

² Krenkow, "Sabi" İA, 8.

³ Bakır Emin el-Verd, Mucemül-Ulemail-Arab, I, 135.

⁴ Şeşen, Harran Tarihi, 80.

⁵ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 69.

⁶ İbn Hallikan, Vefeyatü'l-Ayan, I, 52.

Ömrünün geri kalan kısmını inzivada ilimle uğraşarak geçirdi. Son zamanları sıkıntılı geçen Ebu İshak 384/994'te Bağdada öldü. ¹

Ebu İshak es-Sabi, daha çok Kitabü't-Taci fi Ahbari'd-Devleti'd-Deylemiyye adlı eseri ile ün kazanmıştır . Zamanımıza ulaşan diğer eseri ise bazı resmi vesikaları, topladığı Resail'dir.². Şimdi Ebu İshak es-Sabi'nin eserleri hakkında kısaca bilgi verelim.

a) Kitabü't-Taci

Ebu İshak'ın en ünlü eseri olup Büveyhiler tarihidir. Büveyhi hükümdarı Adudüddeve'nin emriyle yazılmıştır. Yazar, Adudüddeve'nin "Tacülmile" lakabına nisbetle kitabına Kitab et-Taci adını vermiştir.

Zamanımıza ulaşmayan bu eserden sonraki tarihçiler çok faydalanmıştır.³. Şeşen'in de belirttiği gibi bu kitap ilk hanedan tarihlerindedir.

Abbasi veziri Ebu Şuca Ruzraveri, Miskeveyh'in Tecaribül-Ümem'ine yazdığı Zeyl'de şunları söylüyor: "Ebu İshak et-Taci fi Ahbari'd-Devleti'd-Deylemiyye adını verdiği bir kitap yazdı. Bu çok edebi bir kitaptır. Bunun son kısmının Tecaribül-Ümem'in sonuyla aynı olduğunu gördük. Hatta sonuç cümleleri birbirine çok benziyor. İkisinin de sözleri aynı tarihte bitiyor."⁴

Bu eserden bazı seçmeler zamanımıza gelmiş ve M. Huseyn Zebidi tarafından 1977'de Bağdada yayınlanmıştır.⁵. Muhakkik Zebidi'nin de belirttiği gibi bu eserde Büveyhilerin ortaya çıkışı, Deylem kabilelerinin İslama girişleri, Alevilere ve Ehl-i Beyt'e yardım etmeleri, Deylemlilerin erdemleri, özellikleri ve iyi yanları⁶ gibi konulara yer verilmektedir.

b) Resail

Ebu İshak Sabi'nin bir diğer kitabı da Münşeat es-Sabi'den seçmelerden meydana gelen el-Muhtar min Resail Ebi İshak Sabi'dir. El-Muhtar, ilk defa Şekib Arslan tarafından 1898 de Lübnan'da basılmıştır. Bu risalelerden yapılan alıntılar daha sonraki müelliflerin eserlerinde bulunmaktadır. Bunlar Abbasi devletinin gerileme dönemine ait bilgileri tamamlamakta olduğundan son derece önemlidir. Bu mektuplarda Farsçanın etkisi görülmekle beraber, devrindeki örneklere göre daha sadedir. ⁷

Şekib Arslan'ın bir seçkisini yaparak neşrettiği bu resmi mektuplardan(sultanıyat) bazılarının başlıkları şöyledir:

¹ Şeşen, Harran Tarihi 80; a.y, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 69.

² Şeşen, Harran Tarihi, 80.

³ Şeşen, Harran Tarihi, 80.

⁴ Miskeveyh, Tecaribül-Ümem (muhakkik Ebul-Kasım İmami'nin mukaddimesi), I, 34.

⁵ El-Munteza' min Kitab et-Taci li Ebi İshak es-Sabi, Menşuratu Vizaretel-İlam, Bağdad 1977.

⁶ El-Munteza' min Kitab et-Taci li Ebi İshak es-Sabi , Muhakkik Zebidi'nin önsözü, 6.

⁷ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 70,

H. 364 senesinde Bağdadın fethi ve memluklerin şehirden kaçışlarını anlatan mektup (s. 17-42), Muizzüddeve (Hüseyin b. Ahmed b. Büveyh)'in Ahvaz'da asi Ruzbehani'yi yenmesini anlatan mektup(s. 43-63), Muti' lillah'in Rüküddevle'ye H. 362 senesinde Bizans komutanının esir alındığını bildiren mektubu(s. 64-75) , İzzüddeve'nin Melik Adudüddeve'ye Kufs ve Balus ülkesinin fethi ile ilgili olarak kendisine gönderdiği mektubun cevabı(s. 83-86) , Muti lillah'ın Hac Emirini tayin belgesi(s. 223-226), Muti lillah'ın Adudüddeve'ye Ebu Şuca lakabını verdiğini bildiren belge(s. 244-249).

Ebu İshak'ın risalelerinden bazıları çeşitli İslam tarihi kaynaklarında nakledilmiştir. M. Mahir Hamade'nin çeşitli kaynaklardan derlediği mektuplar arasında şunlar yer almaktadır: Abbasi halifesi Muti' lillah'ın Huseyin b. Musa el-Aleviyi Bağdad ve civarında mezalim nazırlığına tayin belgesi(ahd), ¹, halife Tai' lillah'ın aynı şahsı Evkaf nazırlığına tayin belgesi(menşur)², Muti' lillah'ın Harac senesini değiştirmesi hakkındaki menşur³, Tai' lillah'ın Kerdeveyh(?) isyanını bastırması dolayısıyla Samsamuddevle'ye gönderdiği mektup⁴, Tai' lillah'ın Sehar ve sevadında, Cibal, Uman ve havalisinde ayaklanan isyancıları itaata ve birliğe çağırın mektubu⁵ ve Büveyhi İzzüddeve'nin H. 363 senesinde Musul'u fethi ve Ebu Tağlib el-Hemdaniyi yenmesi dolayısıyla Muti' lillah'a gönderdiği mektup⁶.

c) el-Mesalik vel-Memalik

Ebu Mansur es-Sealibi, Adabül-Müluk adlı eserinde Ebu İshak es-Sabi'ye böyle bir eser nisbet etmektedir. Sealibi, adı geçen eserinin “hükümdarlara hediye verilmesi babı”nda bu konuya en uygun fasıllardan birini Ebu İshak'ın yazdıklarına ayırmıştır: “O, Adudüddevenin oğlu Şerefüddeve Ebul-Fevaris'e iki İran dirhemi ile beraber el-Mesalik vel-Memalik isimli kitabını göndermiş ve baş tarafına da şu dizeleri yazmıştır:

“Sana gücüm miktarınca hediye sunuyorum

Yokluk anında iki dirhemdir bu,

Ve senin kudretinin, şerefinin derecesine layık iki defter veriyorum,

Orada tüm evreni bulacaksın,

Açıp da okuduğun zaman ne demek istediğimi anlayacaksın”⁷.

3. Hilal b. Muhassin es-Sabi (ö. 448/1056)

¹ Muhammed Mahir Hemade, el-Vesaiikus-siyasiye, 157-161

² Hemade, el-Vesaiikus-siyasiye , 161-164

³ Hemade, 250-255

⁴ Hemade, 264-265

⁵ Hemade, 266-267

⁶ Hemade, 399-409

⁷ Sealibi, Hükümdarlık Sanatı, 245-246.

Sabi İbn Zehrun ailesine mensup Harranlı bir diğer tarihçi de Hilal b. Muhassin'dir. Hilalin babası Ebu Ali Muhassin b. İbrahim(ö. 399/998-9), Sinan b. Sabit b. Kurra'nın kitaplarının bize ulaşmasını sağlayan kişidir¹. Hilal, 359/970 yılında Bağdada doğmuştur. Annesi, yukarıda da belirtildiği üzere, 'tabip tarihçi' Sabit b. Sinan'ın kız kardeşiydi. O, er-Resail sahibi Ebu İshak Sabinin torunu ve Garsunnime diye bilinen Muhammed b. Hilalin babasıdır.²

Hilal, Divanur-Resail katiplerinin en önde gelenlerinden olup el-Katib diye anılmıştır. Hilal, Bağdad'da yaşamış ve hicri IV. ve V. asırlarda bilimsel harekette görülen altın yükselişe şahit olmuş, Ebu Ali el-Farisi, Ali b. İsa er-Ramani ve Ahmed b. Muhammed el-Cerrah gibi alim ve müfekkirlere derslerine katılmıştır.³

Hilal es-Sabi, Büveyhilerden Fahrülmülk Ebu Galib Muhammed b. Halef'in katipliğini yaptı. 14 Ramazan 448/28 Kasım 1056'da öldü. Ebu Galib'in ölünce Hilal'e 30 bin dinarlık miras bıraktığı ve Hilal'in de bu parayı oğlu Garsunnime Muhammed'e bıraktığı⁴ rivayet edilir.

Zehebi, Ebu İshak'ın Torunu Hilalin Sabi dinine mensup olduğunu belirtmekteyse⁵ de kaynakların büyük bir kısmı onun ömrünün sonlarına doğru Müslüman olduğu görüşündedir⁶. Hilal'in oğlunun Muhammed ismini taşıması da bu görüşü teyid etmektedir.

Hilal, çoğu tarih ve edebiyat alanında ondan fazla kitap yazmıştır. En önemli eserleri dayısı Sabit'in tarihine zeyl olarak yazdığı Tarih, Tuhfetül-ümera fı tarihil-vüzera (kitabul-vüzera veya Kitab el-Emasil vl-ayan) ve Rüsümü Daril-Hilafe'dir.

a) Tarih

Hilal b. Muhassin es-Sabi, dayısı Sabit b. Sinan'ın Tarihine zeyl olmak üzere H. 363/973'te başlayan ve H. 447/1055'te biten ve tamamının kırkı cilt olduğu rivayet edilen bir Tarih yazmıştır. Bu eserin günümüze sadece 8. cüzü kalmıştır. Bu da Abbasi tarihinin 5 yıllık (389-393/999-1003) bir süresini kapsıyor. Amedroz tarafından Leiden'de 1904'te neşredilen ve çinde pek çok resmi vesika bulunan bu parçadan bile eserin ne kadar değerli olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere oğlu Garsunnime de babasının tarihine bir zeyl yazmış, fakat o da eserini tamamlayamamıştır.

Büveyhi çağında yaşamış üç yazarın yazmış oldukları tarihler öne çıkmaktadır.

¹ Krenkow, "Sabi", İA, 9.

² Bağdadi, Tarihu Bağdad, 14/186; İbnül-Cevzi, el-Muntazam, VII, 176.

³ Hatib el-Bağdadi, Tarihu Bağdad, XIV, 77; İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam VIII, 176; İbn Hallikan, Vefayat VI, 101.

⁴ Şeşen, Harran Tarihi, 80

⁵ Zehebi, Siyeru Alamin-Nubela, XVI, 523; Şeşen, Harran Tarihi, 79. Şeşen, aynı eserinin 80. ve "Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı" s. 68'de ise "ailesi efradından ilk Müslüman olanlardandır" demektedir.

⁶ Msl: Serkis, Mucemül-Matbuatil-Arabiye vel-Muarrebe, II, 1179.

⁷ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 68; a.y, Harran Tarihi, 80.

Bunlar Miskeveyh (İbn Miskeveyh, ö. 421/1031), Hilal es-Sabi (ö. 448/1056) ve Ebu Şuca er-Ruzaveri (ö. 488/1095)'dir.

Halife el-Muktedi (ö. 476-487/1082-1093)'nin veziri Ebu Şuca er-Ruzaveri (Zahirüddin Muhammed b. El-Hüseyin), Miskeveyh'in Tarihine 369-389 seneleri olaylarını kapsayan bir zeyl yazmış; Hilal Sabi de Tarihini ona zeyl olarak yazmıştır¹.

Hilalin Tarih'i, İslam tarih yazıcılığında umumi tarih ya da halifeler tarihi olarak adlandırılan eserler arasında yer almaktadır.

Hilal es-Sabi Tarihi'nin günümüze ulaşan kısmı, H. 389 yılına ait olaylarla başlar ve 393 senesi ile biter. Tarih'in mevcut parçası, eserin sekizinci cüzünü oluşturmakta ve Halife el-Kadir devrinin beş yıllık bir süresini kapsamaktadır.²

Hilal es-Sabi, olayların tarihlenmesinde büyük titizlik gösterir. Bir olayın gününü ve o günün hangi vaktinde meydana geldiğini bile verir.³

Sevim'in tesbit ettiği üzere XI. yüzyılda yaşamış olan Suriyeli tarihçi Azimi'nin kaynakları arasında Hilal b. Muhassinin Tarih, Kitabu Tarih-i Bağdad ve Kitabu'l-Vüzera adlı eserleri de bulunmaktadır.⁴

Hilal es-Sabi, eserinde, hangi hicri yılın olaylarını yazıyorsa önce o yılın diğer takvimlerdeki karşılığını veriyor. Örneğin, H. 393 senesinin tarihini yazarken bu senenin başlangıcının 9 Teşrin-i sani Pazartesi olduğunu kaydeder, sonra bunun İskender Takvimi ile 1314, Yezdücerd takvimi ile 371 Mah-ı İsfend -Mah Aban (Aban ayı) olduğunu belirtmektedir⁵.

Hilal'in Tarih'inde her yılın olayları (havadis) ve biyografik bilgiler (vefeyat, teracim) kameri ayların sırasına göre zikredilmiştir. Olaylar ve biyografiler iç içedir. Biyografi sahibi ünlü bir isim ise geniş bilgi verilmektedir. Mesela devrin ünlü hiciv şairi Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed el-Haccac (ö. 391)'in ölüm haberi verildikten sonra hayatı genişçe anlatılmış ve şiiirlerinden çok örnekler verilmiştir.⁶

Havadis kısmında önce olay kısaca nakledilir, sonra da "şerhul-hal fi zalike", "zikrü-sebeb fi zalike" veya "zikru ma cera fi zalike" başlıkları altında olayın ayrıntısına geçilir; olayın sebep ve sonuçları üzerinde durulur.

Hilal'in tarihinin büyük bir kısmı hilafet merkezi Bağdad'daki başlıca siyasi

¹ Hasan İbrahim Hasan, Tarihul-İslam, III, 409, IV, 519. "Miskeveyh (ö. 421/1030) (Miskeveyhi veya İbn Miskeveyh) yalnız Büveyhi döneminin (334-448/945-1055) en önemli kronikçisi değil, aynı zamanda dikkatini kendisine en yakın ve çağdaşı olan olaylar üzerinde odaklayan ve günümüze kadar gelen İslam dünyasının ilk büyük tarihçisidir. Miskeveyh, felsefi ve etik yazılandan dolayı da dikkati çekmiştir". Humphreys, İslam Tarih Metodolojisi, 171

² Hilal es-Sabi Tarihinin bu kısmı Tecaribül-Ümem Zeylinin VII. Cildinde 72 sayfa tutmaktadır. Ağırlıklı olarak da 390 ve 392 yılları olaylarını kapsamaktadır. 389 yılına ait olaylar 6 sayfa, 390 yılı 22 sayfa, 391 senesi 12 sayfa ve 392 senesi 27 sayfa ve 393 senesi de 1 sayfa tutmaktadır.

³ Şeşen, Harran Tarihi, 81.

⁴ Sevim, "Azimi ve Eseri Hakkında", X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, III. Cilt, Ankara 1991, s. 1098

⁵ Hilal es-Sabi, Tarih, (Miskeveyh'in, Tecaribül-Ümem zeyli içinde), VII

⁶ Hilal es-Sabi, Tarih, 41-43.

gelişmeler, Büveyhi hükümdarlarının icraatları, Büveyhi ailesi içindeki taht mücadeleleri, Büveyhi sultanlarının “Emirül-Müminin” olarak kabul edilen Abbasi halifeleriyle ilişkileri gibi konulara ayrılmıştır.

Hilal, eserinde H. 389 senesi olaylarını anlatırken Gazneli Mahmud'un Horasan'a hakim olduktan sonra Abbasi halifesi Kadir'e itaat ettiğini bildiren ve ondan emirliğinin tanınmasına dair bir menşur(ahd) gönderilmesi isteğini içeren bir mektubun metnine yer verir. ¹

Hilal'in Tarih'inde, bunların yanı sıra hacca gidiş ve gelişlerden, hac emirliğine kimin getirildiğinden ve Bağdadaki Şiiilerin Kerbela ayinlerinden de bahsedilmektedir. Hilalin Tarihinde, az da olsa, doğal afetler ve “acaib ve garab” türünden ilginç haberler de yer almaktadır.

Hilal, Tarih'ini yazarken büyük ölçüde sözlü kaynaklardan yararlanmıştır. Bu kaynakları arasında Ababsi ve Büveyhi bürokrasisinde görev almış Sahibul-berid, kadı, katip hacib gibi üst düzey şahsiyetler de bulunmaktadır.² Bunların yanı sıra Hilal, kendi gözlemlerini ve tanıklıklarını da ilave etmiştir.

İbnul-Cevzi, Hilal es-Sabi'nin Tarih'inden hepsi de Abbasi çağına ait on metin iktibas etmiştir. Bunlardan sadece bir yerde kaynağına işaret etmiş ve bu bilgiyi Hilal es-Sabi Tarihi'nden aldığını belirtmiştir. ³

İbnul-Kalanisi'nin 363-555/973-1160 yılları arasındaki dönemin tarihi olan Zeylu Tarihi Dımaşk adlı eseri Hilal es-Sabi Tarihi'nin bir zeyli konumundadır. Öyle görünüyor ki İbnul-Kalanisi, Ebu Şuca ve Hilal'in kitaplarından çokça istifade etmiştir⁴.

b) Tuhfetül-Ümera fi Tarihil-Vüzera

Hilal es-Sabi'nin ikinci önemli eseri Kitabul-vüzera'dır. Serkis bunu Bağdadının adından sözettiği Kitab el-Emasil vel-Ayan'ın diğer adı olarak kaydetmiştir.

Bu, Suli ile Cehşiyari'nin aynı konudaki eserlerinin devamıdır.⁵ Kitabın sonundan bazı parçalar zamanımıza gelmiştir. Çağdaşı ve halefi çok sayıda yazar Hilal'in bu eserinden iktibaslar yapmışlardır. Ayrıca Abbasi devrinin siyasi, idari, askeri ve kültürel yanlarını yansıtan birçok araştırma da Hilalin bu eserini referans göstermektedir.

¹ Hilal es-Sabi, Tarih , 6-9. Bu mektuba belki de yer veren ilk kaynaklardandır.

² Hilal Sabi, Tarih s. 11, 12, 13,

³ İbnül-Cevzi, el-Muntazam, VIII, 289.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'l-İslam, IV, 539. Goldziher , Hilal es-Sabi'nin Tarihu Dımaşk adlı bir eser yazdığını bundan da da önemlisinin bu eserin Hamza b. Esed Ebu Yala İbn Kalanisi (ö. 555/1160) tarafından Zeylu Tarihi Dımaşk adıyla devam ettirilmesi olduğunu söylemektedir. (Klasik Arap Literatürü, 140). Gerçekte Hilalin Tarihu Dımaşk adını taşıyan bir eseri bulunmamaktadır. Ancak İbn Kalanisi'nin, aynı zamanda umumi tarih karakteri de taşıyan eseri tarihsel olarak Hilal'in eserinin devamı sayılabilir.

⁵ Şeşen, Harran Tarihi, 81.

Hilal'in bu eserinden yapılan iktibaslardan biri Ababsilerin bu devrinde kadınların devlet işlerine nasıl karıştıkları anlatılmaktadır: "Muktedir vezirlerine karşı sert ve acımasızdı, bir hataları oldu mu hemen onları tutuklatırdı. Öte yandan valideler de devlet işlerine karışıyordu. Bu yüzden vezir Ali b. İsa görevde fazla kalamadı. Bir rivayete göre halifenin annesi "es-seyyide", Ümmü Musa Kahramane bu vezire haber göndererek Kurban Bayramı masrafları için kendisine bir miktar para verilmesini ister, fakat o bu isteği geri çevirir. Bu olaydan sonra halifenin annesi vezire öfkelenir ve ona kin besler. Neticede ertesi günü 8 Zilhicce 304 Pazartesi günü adı geçen vezir tutklanır"¹. Hilalin verdiği bu bilgilerin diğer İslam tarihçilerince de teyid edildiği görülmektedir.

Hilal bu eserinde Selçuklular zamanındaki ordunun oluşması hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre orduya asker alımı bir grup komutanın nezaretinde gerçekleşiyordu. Titiz bir seçim yapılıyordu. Hilal es-Sabi bu yolu "ihtibar" diye tanımlıyor ve değerlendirmenin de başarılı veya başarısız şeklinde yapıldığını² bildiriyor.

c) Kitab Rusumu Daril-Hilafe

Hilal'in bize ulaşan diğer bir eseri de Bağdad hilafet sarayındaki protokol kurallarından bahseden Rüsümü Daril-Hilafe'dir. Kurumlar ve özellikle de vezirlik kurumu hakkında yazılmış önemli kitaplardan olan³ bu eser kısmen zamanımıza ulaşmış ve Mihail Avvad tarafından Bağdad'da 1964 te , Eil A. Selam tarafından 1977'de Beyrutta yayınlanmıştır⁴

Hilal es-Sabi, bu eserinde edebiyat salonlarında , toplantılara katılmasına izin verilen kimselerin riayet etmeleri gereken usul ve adabı ayrıntılı bir biçimde kaydetmiştir: "Halifenin huzuruna veya gece toplantılarına giren kimsenin kılık kıyafeti düzgün, adımı ve yürüyüşü vakarlı, hoş koku saçan kokular sürünmüş olması gerekir. Eğer halifenin hoşlanmadığını biliyorsa bundan sakınmalıdır"⁵.

Hilal'in kaydettiği protokol kurallarından diğer bazıları da şöyledir: "Huzura girecek şahıs -salona- girdiği zaman "es-selamu aleyke ya Emirel-Müminin ve rahmetullahi ve berakatuh" der. Kendini takdim eden şahıs eğer vezir ya da yüksek rütbeli bir kimse ise halife cübbesinin yeni ile örtülmüş olan elini ona bir hürmet nişanesi olsun diye öptürmek üzere verir. Fakat veliahdler, Haşimoğullarının diğer fertleri, kadı ve fakihler halifenin elini öpmezler; sadece selamla yetinirler. ⁶. İçeri giren şahıs protokole göre ayrılmış olan yerine oturur. Halife istemedikçe başkasının yerine geçip oturamaz. Hilal es-Sabi, bu eserinde özetle halifenin huzuruna kabul

¹ Hasan İbrahim Hasan, Tarihü'l-İslam, III, 286.

² Hasan İbrahim Hasan, Tarihü'l-İslam, IV, 344.

³ Hasan İsa Ali el-Hekim, Kitabul-Muntazam li İbnul-Cevzi, dirase fi menhecchi ve mevaridihii ve ehemiyetihi, Alemul-Kütüb, Beyrut 1405/1985, s. 350

⁴ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 68.

⁵ Ahmed Çelebi, İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi, 65.

⁶ Çelebi, 65.

edilen kimselerin nasıl davranmaları, nelere dikkat etmeleri gerektiğini söyler; onlara ölçülü ve edepli olmaları gerektiğini, saygıda kusur edilmemesi gerektiğini hatırlatır”.¹

d) Kitabu Ahbari Bağdad

Hilal es-Sabi'nin bir başka eseri de Bağdad şehri tarihinden ve sosyal hayatından bahseden Kitabu Ahbari Bağdad'dır. Ancak bu da kayıp eserler arasındadır. Bunda Bağdad ile diğer şehirler arasındaki mesafe ve mevkiiler ve de Bağdadın mahalleleri arasındaki mesafeler belirtilmiştir². Bunun Bağdad'ın topografyasına (hattat) dair bir eser olduğu anlaşılıyor.

Şeşen, Hilal'i büyük devlet bürokratlarından bahseden Kitabül-Küttab, vezirlerin ve katiplerin önemli mektuplarını toplayan Kitab er-risalat anil-müluk vel-vüzera adlı eserleri olduğunu da ³ kaydetmektedir. Bunlardan başka Hilal'e edebi nesirden bahseden Gururul-Belağa fir-resail ve Kitab es-siyase⁴ adlı eserler de nisbet edilmektedir.

4. Garsu'n-Ni'me Muhammed b. Hilal es-Sabi(ö. 480/1087)

Meşhur tarihçi Hilal b. Sabi'nin oğlu olan Garsu'n-Nime Muhammed 416-480/1025-1087 arasında Bağdad'da yaşamıştır. Onun ticaret ve ilimle uğraştığı ve ödüllü sırada 70 bin dinarlık bir servet ile 1000 ciltlik bir kütüphane bıraktığı rivayet edilir.

Garsu'n-Nime babasından ve Ebu Ali Şadan'dan dini ilimler yanında tarih, edebiyat ve inşa dersleri aldı. Babasından miras kalan 12 bin dinarla ticarete hayatına atıldı. Ve servet sahibi oldu. Daha sonra Halife Kaim biemrillah'ın ilgisine mazhar oldu ve çok geçmeden Divanu'l-İnşaya katip olarak tayin edildi. ⁵

Hilal b. Muhassin es-Sabi, daha önce de belirtildiği üzere, hayatının sonlarına doğru İslamiyeti kabul etmişti. O, halifelerden gördüğü iyiliklere karşı bir şükran ifadesi olmak üzere oğlu Muhammed'e Garsu'n-Nime lakabını verdi.⁶ Fakat Garsu'n-Nime babası gibi siyasi işlerden uzak kaldı; kamu hizmetinde çalışmayarak, ticaretle uğraştı ve emlakinin geliriyle geçimini sağladı⁷. O, otuzlu yaşlardayken Selçuklular arasındaki siyasi çekişmelere tanık olmuş, Onların Bağdada girerek Büveyhi devletine son verdiklerine ve Doğu İslam dünyasında Türklerden yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıktığına şahit olmuştur. Her ne kadar o siyasetle ilgilenmemişse de siyaseti gözlemlemeye ve olayları kaydetmeye ilgi duymuştur. O

¹ Çelebi, 66.

² Yakut, Mucemu'l-Buldan, I, 90, II, 542, 565, Hasan İsa, 350.

³ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 68

⁴ Şeşen, Harran Tarihi, 81.

⁵ Sevim, "Garsunnime", DİA, XIII, 386.

⁶ Şakir Mustafa II, 105; Sevim, "Garsunnime", DİA, XIII, 386;

⁷ Şakir Mustafa, et-Tarihu'l-Arabi ve'l-Müerrihun, II, 105.

ayrıca üst düzey bürokratlara ait eğlendirici hikayeleri de rivayet etmiştir.¹

Garsu'n-Nime, yukarıda da belirtildiği üzere babasının Hilal b. Muhassin'in 360-447 (970-1055) yılları arasındaki olayları ihtiva eden Tarihine 448-479/1056-1086 yıllarını kapsayan Uyunut-Tevarih adında bir zeyl(devam) yazdı. Kıftı bu eseri över. Fakat son yıllara ait bilgilerin muhtasar kaldığını söyler.² Gerek Hilalin gerek oğlu Garsu'n-Nime'nin bu eseri Selçuklu tarihi bakımından çok önemliydi³

Ancak Uyunut-Tevarih günümüze ulaşmamış, fakat kendisinden sonraki birçok tarihçi bu eserden geniş nakiller yapmışlardır.

Garsu'n-Nime eserini kaleme alırken kendi müşahedelerine, olayların içinde yaşamış kimselerden aldığı bilgilere ve ayrıca birçok belgeye dayanmıştır. Bundan dolayı eser Selçuklular tarihi hakkında (Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleri) çoğunlukla diğer kaynaklarda mevcut olmayan ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.⁴

Safedi'nin bir kaydına göre Hibetullah b. Mübarek es-Sekati, Garsu'n-Nime'nin gerçekte ilgisi olmayan birtakım rivayetleri eserine aldığını söylemiş, ancak yapılan mukayeseli çalışmalarda bu iddianın isabetli olmadığı anlaşılmıştır.⁵

Garsu'n-Nime'nin Uyunu't-Tevarih adlı eseri özellikle Selçuklular tarihi bakımından önemli bir kaynaktır. İbnül-Cevzi el-Muntazam'ında, torunu Sibte İbnül-Cevzi de Miratüz-Zaman'ında Uyunu't-Tevarih'i kaynak olarak kullanmış ve eserden geniş nakiller yapmışlardır.⁶

Sibte İbnül-Cevzi tarafından Uyunu't-Tevarih'ten yapılan nakiller doğrudan doğruya Sibte'nin eserinden (Miratüz-Zaman) bize intikal etmeyip Sibte'nin eserini ihtisar eden (özetleyen) Kutbüddin Yunini Baalbeki ya da başka bir müverrihin eseri vasıtasıyla bize erişmektedir. Garsu'n-Nime, içinde yaşadığı Selçuklular tarihinin Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleriyle ilgili olarak çeşitli olaylar hakkında birçok değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler kendi izlenimlerine, olayların bizzat içinde bulunan kişilerden işittiği anlatımlara ve birtakım yazılı belgelere dayanmaktadır.⁷

Ebul-Hasan Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedani(463-521/1027-1070), Uyunüt-Tevarih'e 512/1118 yılına kadar gelen bir zeyl yazmıştır⁸.

Garsu'n-Nime'nin günümüze ulaşmamış bir eseri de tarihi hikayeler içeren

¹ Şakir Mustafa, II, 105.

² Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 68.

³ Şeşen, a.g.e. , 69.

⁴ Sevim, "Garsunnime XIII, 387.

⁵ Sevim, a.g.m, XIII, 387.

⁶ Sevim, a.g.m, DİA, XIII, 386.

⁷ Sevim, "Miratüz-zamanın Değeri", s. 264-269.

⁸ Sevim, "Garsunnime", DİA XIII, 387. Hemedani'nin Tekmiletü Tarih-i Taberi olarak bilinen eseri daha vardır. 286'dan Muktedirin halifeliğinden Mustazhir Billah'ın 487-512/1094-1118) e kadarki tarihi kapsar. Bunun sadece 367 yılı olaylarıyla biten ilk cildi ulaşmıştır. Beyrut 1958 ve 1961(Şakir Mustafa II, 107)

Kitabu'r-Rebi'dir. Bu, Tenuhi'nin Nişvaru'l-muhadara sı ömek alınarak ¹, ona zeyl olarak kaleme alınmıştır. İbnu'l-Adım, İbnu'l-Kıfti ve Yakut el-Hamevi gibi yazarlar tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. ²

B. Mahalli Tarih Yazıcılığı

Daha önce de belirtildiği üzere Harran'da doğmuş veya Harran asıllı olan Müslüman tarihçiler daha çok mahalli tarih yazıcılığı alanında eser vermişlerdir. Cezire ve Harran tarihi yazmış olan bu tarihçilerden burada yedi tanesinin ismini zikredecek ve bunlar hakkında ulaşabildiğimiz bilgileri nakledeceğiz. Bu tarihçiler: Ebu Arube el-Harrani(ö. 318/930), Ebu Amr es-Sülemi(IV. yydan sonra), İbnul-Harrani (ö. 334/945), Ebul-Hasan Ali Harrani (ö. 355), Müsebbihi (ö.420/1029), Ebu's-Sena Hemmad (ö. 598/1202), Ebul-Mehasin b. Selame (ö. VI. yy başı)'dir.

1. Ebu Arube Hüseyin b. Muhammed , el-Harrani(ö. 318/931)

Ebu Arube, 222/837'de Harran'da doğdu. Sülemi ve Cezeri nisbeleriyle de anılır. Ebu Arube Cezire, Irak ve Dimaşk'ı gezerek devrinin muhaddislerinden istifade etti. Hadiste El-hafız ve el-imam ünvanlarına sahip olan Ebu Arube, Harran müftüsü olarak da ün kazanmıştır. Ebu Arube'nin devrin hafızası en iyi muhaddislerinden olduğu belirtilir³.

İbn Asakir, Ebu Arube'nin aşırı bir Şii olduğunu ve Emevilerin aleyhinde bulunduğunu söylüyorsa da Zehebi bu iddianın haksız ve isabetsiz olduğunu belirtmektedir. Ancak Zehebi'ye dayanarak Ebu Arube'yi Emevi taraftarı olarak gösteren F. Rosenthal'in de Zehebi'ye ait metni yanlış anladığı görülmektedir.⁴

Çeşitli kaynaklarda Ebu Arube'ye tarihe dair şu eserler nisbet edilmektedir: *Tabakat, el-Emsalu's-saire an Resulillah, Hadisül-Cezeriyyin , el-Evail, El-Emali ve Tarihul-Cezire* .

Tabakat: Ashab-ı Kiram'a dair bu eserden geriye *Münteka Tabakat-ı Ebu Arube* adıyla yapılan bir muhtasar kalmıştır. Bunun 2. cüzünden 12 varaklık bir kısmı Zahiriy Kütüphanesinde no: 453'te bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda *et-Tarih* adıyla da geçen kitabın bu eser olduğu sanılmaktadır.

Semani'nin belirttiğine göre Ebu Arube, *Taribu Harran*'da Cezireli birçok ilim adamının biyografisine yer vermiş ve eserine *Taribu'l-Cezeriyyin* adını vermiştir⁵. Yakut ise Ebu Arube'nin *Taribu'l-Cezire* isimli kitabın yazarı olduğunu ve Zilhicce 318'de 96 yaşında vefat ettiğini yazıyor⁶. Bu eser, *Taribu'l-Cezeriyyin ve Harran, Taribu*

¹ Krenkow,"Sabi", İA, 9.

² Sevim, "Garsunnime", DİA, XIII, 387.

³ Kandemir, "Ebu Arube", DİA, X, 99.

⁴ Kandemir, a.g.m. X, 99.

⁵ Semani, Kitab el-Ensab, II, 195, Kandemir, a.g.m. X, 99. Bu son yerde eserin adı "Tarihul-Cezireteyn" şeklinde kaydedilmiştir.

⁶ Yakut, Mucemül-Buldan, II, 236

Ebu Arube olarak da bilinir.

Semani, *Kitab el-Ensab*'ında ve Yakut *Mucemü'l-Buldan*'ında 'Tarihul-Cezire'den nakiller yapmışlardır¹.

Ebu Arube'ye nisbet edilen eserler arasında *Taribu Rakka*² da bulunmaktadır.

2. Ebu Amr es-Sülemi(IV. Yydan sonra)

Semani'nin belirttiğine göre es-Sülemi'nin *Taribu Ehl-i Harran* isimli bir eseri³ bulunmaktadır. Bu Harranlı yazar hakkında başkaca bir bilgiye ulaşamadık.

3. İbnul-Harrani (ö. 334/945)

Asıl adı Ebu Ali Muhammed b. Said el-Kuşeyri el-Harrani'dir. Aslen Harranlı olup Rakka'da yaşamıştır. Hadis alanında büyük bir alim kabul edilmiştir⁴. Zehebi'nin kaydettiğine göre seksen yaşını aşmış olduğu halde H. 334 senesinde hadis okutmuştur. Bu bilgiye göre yaklaşık H. 250 yıllarında doğmuştur.

İbnu'l-Harrani'nin *Rakka Tarihi* isimli⁵ eseri günümüze ulaşmıştır Bu eser, İslam tarihçilerince yazılıp da günümüze ulaşan en eski şehir tarihlerindedir.

İbnu'l-Harrani bu eserini üç bölüm olarak kaleme almıştır. Birinci bölümde Rakka'nın fethinden ve sulh anlaşmasından bahseder (s. 23-28), ikinci bölümde burayı ziyaret eden 15 sahabe ve yüzden fazla tabiin ve tebeu't-tabiinin biyografisine yer verir.

4. Ebul-Hasan Ali b. El-Hasan el-Harrani (ö. 355)

Hadiste Hafız derecesini almış ve Horasan Muhaddisi olarak ün kazanmıştır. Sem'ani ona *Tarihul-Ceziriyin* isimli bir eseri nisbet eder ve ondan nakillerde bulunur. Eser bazen *Tarihul-Cezire* olarak da adlandırılır⁶. Aralarında Ebu Arube, Ebu Yala el-Mavsili ve meşhur tarihçi Taberi'nin de bulunduğu çok sayıda ilim adamından ders okumuş, hadis dinlemiştir⁷. Eseri bazen *el-Cezire ve Harran Tarihi* şeklinde kaydedilmektedir.

5. Muhammed b. Abdullah el-Müsebbihi el-Harrani (ö.420/1029)

Müsebbihi 366/977'de Mısırdan doğdu. Dedeleri Harran'dan Mısır'a göç

¹ Şakir Mustafa, II, 21.

² Şakir Mustafa, II, 21.

³ Şakir Mustafa, II, 22.

⁴ Şeşen, Harran Tarihi, 89.

⁵ Tarih er-Rakka Tahir el-Naseni tarafından 1960'ta Hama'da, (Şeşen, Harran Tarihi, 89) son olarak da İbrahim Salih tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Darul-Beşair, Beyrut 1419/1998).

⁶ Yakut, Mucemül-Buldan II, 236, Şakir Mustafa, II, 22.

⁷ Yakut, Mucemül-Buldan II, 236. Yakutta adı Ali b. Allan b. Abdurrahman şeklindedir.

etmişlerdi. Fatımi halifesi el-Hakim'in katiplik ve nedimliğini de yapan Müsebbihi Said(Yukarı Mısır) bölgesinde amillik görevlerinde de bulunmuştur¹.

Aynı zamanda bir emir olan bu değerli edib ve alim tarihe dair eserler de yazmıştır. Onun *Taribu Harran ve Taribu Mısır* adlı eserleri vardır. *Taribu Mısır* adlı kitabı kısmen zamanımıza kadar gelmiş ve Bekker tarafından yayınlanmıştır²

Müsebbihi'nin Mısır tarihi hakkındaki eserinin 26 bin sayfayı bulduğu nakledilir. Katip Çelebi ise bu kitabın 12 cilt olduğunu söyler. İbn Hallikan "Bu eser kaybolmasaydı Mısır tarihine dair başka kitaplara ihtiyaç kalmazdı" der. Bu eserden Sem'ani, İbnu'Adim, İbn Hallikan, Makrizi, İbn Tagrıbirdi, Sehavi ve Suyuti faydalanmışlardır. Kronolojik olan bu eserin H. 414-416 yılları olaylarından bahseden 79 varaktan oluşan bir parçası kalmıştır³.

6. Ebul-Mehasin b. Selame b. Halife el-Harrani(ö. VI. yy başı)

7. Ebu's-Sena Hemmad b. Hibetullah el-Harrani (ö. 598/1202)

Hadisçi ve tarihçidir. Ülkelarası kitap ticareti yapan bir kimseydi. 511/1117'de Harran'da doğdu. Öğrenimini burada tamamladıktan sonra çeşitli İslam ülkelerini dolaştı. Bu sırada Bağdat ve Herat gibi büyük ilim merkezlerindeki alimlerden istifade etti. ⁴.

Şeşen'in verdiği bilgiye göre 592/1196'da ölen Ebu's-Sena'ya *Taribu Harran* isimli bir eser nisbet edilmektedir⁵.

Sonuç

IX-XI. yüzyıllarda, özellikle X. yüzyılda Harran menşeli ilim adamlarının Abbasi devri tarih yazıcılığında bir hamle yaptıkları görülmektedir.

Abbasi Hilafeti devletinde görev alan Harranlı ve Sabi menşeli bürokratlar daha çok umumi tarih yazıcılığı alanında eser vermişlerdir. Mahalli tarih yazıcılığında ise hadis alimleri başı çekmişlerdir.

Harranlı umumi tarih yazarlarını Taberi, Mesudi ve İbnu'l-Esir gibi birinci sınıf tarihçilerden ya da en belirgin özellikleri tarihçilikleri olan yazarlardan ayırmak gerekir.

Harranlı umumi tarih yazarları üslup ve anlayış bakımından hilafet tarihi yazıcılığının başlıca hususiyetlerine riayet etmişlerdir. Bunlar eserlerinde kronolojiye bağlı kalarak havadis ve vefeyat'ı iç içe ele almışlardır. Bunlar da Abbasi hilafetini savunmakta ve İslam dünyasındaki gelişmeleri onu merkez alarak değerlendirmektedirler.

¹ Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, 77.

² Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, I, 275; Şeşen, Harran Tarihi, 82; a.y, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, 77-78

³ Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, 77.

⁴ Şeşen, Harran Tarihi, 89

⁵ Şakir Mustafa, II, 22; Şeşen, Harran Tarihi, 90.